Les traduccions al català durant l'època romàntica

RAMON PINYOL I TORRENTS, UNIVERSITAT DE VIC

A l'Europa occidental la traducció moderna neix, com és sabut, amb el Romanticisme. La traducció literària a Catalunya, en canvi, no pot començar a desenvolupar-se almenys fins al darrer terç del segle XIX. Em refereixo, és clar, a la traducció *al* català, la qual, per raons de viabilitat comercial, es vehicularà més per mitjà de la premsa que no pas del llibre. A la majoria de països europeus apareixen, ja en aquest moment, dos tipus de traductors: el professional i l'escriptor doblat de traductor. Dins les lletres catalanes, caldrà esperar fins al segle XX perquè pugui arrelar, no sense precarietat, aquesta doble tipologia de traductors. De fet, atesa la feblesa del mercat editorial en català, en el XIX la figura del traductor professional no va existir, i van ser els escriptors, de tota mena i condició, els qui, amb dedicació i fortuna molt diverses, s'ocuparen en exclusiva de la traducció literària al català.

Els anys que van de 1830 a 1880 són els del naixement, creixença i consolidació del moviment cultural i de conscienciació nacionalista que anomenem Renaixença, que assoleix la plenitud en els anys 70 i 80. Per a la literatura culta representa la recuperació d'un espai que s'havia anar reduint en benefici de la literatura castellana. I, alhora que creixia en quantitat i qualitat, tornava també a ésser present entre les literatures europees i era reconeguda arreu d'Espanya, gràcies especialment a J. Verdaguer, À. Guimerà i N. Oller. Aquests escriptors van obtenir una notable difusió hispànica (per a Verdaguer, vegeu Pinyol & Quer 2003) i europea (per a tots tres, vegeu Llanas & Pinyol 2004), gràcies a les traduccions que es van fer d'obres seves a diverses llengües, però en el cas de Guimerà sobretot a les representacions teatrals.

Per valorar adequadament la traducció de tota aquesta etapa, cal tenir present que tota la literatura catalana que es produeix és ro-

màntica i que, si bé en la dècada dels 70 entra en crisi, no deixa de ser l'estètica predominant. Certament, en aquests anys, si més no en el camp de la teoria i de la narrativa, ja és perceptible la presència d'autors adscrits als nous corrents realistes, però no serà fins als 80 que abraçaran tots els gèneres, competint encara, però, amb un destacat nombre d'autors de filiació romàntica.

Mirant el segle XIX en conjunt, no hi ha versions catalanes d'autors estrangers en nombre significatiu fins a la dècada dels 80, quan ja s'ha afermat la Renaixença. A Catalunya, tanmateix, em sembla rellevant de recordar-ho, en el segle XIX es tradueix, i molt, en castellà. En aquest sentit, s'ha de recordar que la mediació que Catalunya va exercir incorporant els corrents estètics i de pensament europeus –beguts a través de França–, va resultar decisiva per a la cultura hispànica, com han demostrat sobretot els estudis de H. Juretschke.[1] En tot cas, ara ens centrarem en el que podríem anomenar la prehistòria de la traducció contemporània al català, a partir de les 270 peces traduïdes que he pogut aplegar fins ara.

Dels anys 30 al 50

Durant el primer terç del segle XIX sembla que es van publicar en català uns 400 títols (vegeu Maduell 2001), dels quals tan sols una desena són traduccions. D'aquestes obres, la més interessant des del punt de vista de la traducció, és *Lo Nou Testament*, feta pel polític liberal i farmacèutic Josep Melcior Prat i Colom, aleshores a l'exili a Anglaterra. Apareguda com a anònima, fou editada el 1832 a Londres (i reeditada el 1835), a despeses de la Bristish and Foreign Bible Society. A Barcelona s'estampà el 1836 i el 1888 a Madrid. Feta sobre la Vulgata llatina de sant Jeroni, el seu valor com a traducció no és menyspreable.

A les dècades següents, la situació no fou pas més falaguera, tot i que cal destacar alguna obra, com ara la traducció (1834) de l'obra

1 Juretschke se n'ocupà en diversos treballs, avui recollits en una edició col·lectiva (2001).

de Tomasso Grossi escrita en dialecte milanès, *La fuggitiva* –estudiada i reeditada recentment per R. Arqués (1992)–, fins fa poc atribuïda a Joan Cortada i que Joan Mas i Vives, versemblantment, la considera de Miquel Anton Martí, el qual no hauria volgut figurar com a traductor i que hauria demanat al seu amic Cortada que constés com a tal (vegeu Mas 1995).

A banda d'aquestes peces que acabo de comentar, poques traduccions al català trobem fins que no comença la dècada dels 60, però, atès que la recerca que s'ha fet en aquest camp ha estat nul·la, encara no podem donar per tancat aquest període amb les escasses mostres que he recollit. A més de les reedicions ja citades dels llibres que acabo de comentar, tan sols trobem un poema de Byron, "Destrucció de Senaquerib", a càrrec de Joan Vinader, i publicat a l'antologia *Los trobadors nous* (1858). També són d'aquests anys algunes versions d'Hugo degudes a Rubió i Ors, i dues traduccions fragmentàries d'*El Quixot*: una de Pers i Ramona, de 1847, dins la seva *Gramática catalana-castellana, adornada ab exemples de bons autors*, corresponent al cap. XVIII de la primera part, i una altra del mallorquí Jaume Pujol, datada entre 1836 i 1850, del cap. XII de la primera part, per bé que no s'edità fins a 1986 (vegeu Bacardí & Estany 1999).

ELS ANYS 60 I 70

La dècada dels 60, amb la instauració el 1859 dels Jocs Florals de Barcelona, suposa un increment espectacular de la literatura catalana, que tindrà també el seu reflex en les traduccions. A més, comencen a aparèixer diverses publicacions periòdiques, entre les quals destaca *Lo Gay Saber*, una iniciativa de Francesc P. Briz, que en les dues etapes que tingué (la primera, de 1868 a 1869, i la segona de 1878 a 1883) donà a conèixer un centenar de traduccions, corresponents a més d'una seixantena d'autors diferents (vegeu Ribé 1988). També és deguda a Briz una altra creació periodística, el *Calendari català*, que sortí anualment entre 1865 i 1882, on sempre

foren presents les traduccions. En els anys 70, però, el salt qualitatiu i quantitatiu que va fer la premsa literària en català és enorme. El 1871 apareix la revista quinzenal *La Renaixensa* (reconvertida en diari deu anys després, sense, però, que desaparegués la revista, que es convertí en mensual i després en suplement literari del periòdic), amb força presència de la traducció (vegeu Duran 1998 i 2001). També són del període, encara que no estrictament literàries, *La Ilustració Catalana* (1880-1894) i el setmanari vigatà *La Veu del Montserrat* (1878-1901), que també publicaran traduccions, més la primera que la segona. I, encara, el *Diari Catalá* (1879-1881), que, com veurem, donà molta importància a la publicació de peces traduïdes.

A més, en aquests anys alguns escriptors, en recollir la seva producció dispersa, hi apleguen igualment traduccions. És el cas, per exemple, del citat Briz en el volum *Lo brot d'achs*, de 1866 –que conté versions d'autors provençals–, de Damas Calvet a *Vidrims* (1880) o de Víctor Balaguer. Caràcter funcional tenen les traduccions/adaptacions que Balaguer utilitzà com a parts d'algunes de les seves tragèdies, com ara a *Les esposalles de la morta* (1879), on reelaborà la història de Romeu i Julieta seguint el text shakesperià; a *La festa de Tibulus* (1876), on traduí o imità textos dels poetes llatins Tibulus, Gal·lus i Propèrcius (els protagonistes de l'obra), o a *Safo* (1876), amb un parell de poemes de l'escriptora grega extrets d'una versió francesa. Balaguer, també, va adaptar un monòleg d'Antonio Gazzoletti, *La última hora de Colon* (1868; reeditat el 1876 dins *Tragedias*).

D'aquesta època, em centraré sumàriament en cinc àmbits de traducció: a) les dels felibres provençals, b) les dels clàssics grecollatins, c) les dels autors romàntics estrangers, d) les dels autors d'altres literatures hispàniques i e) les del *Diari Catalá*.

a) *Les traduccions d'autors provençals*

El coneixement del felibritge, que va suposar el ressorgiment a la Provença de la moderna literatura occitana a partir de mitjan dècada dels 50, va arribar a Catalunya ben aviat. El 1861, Damas Calvet

entrà en contacte amb els felibres a Tarascó i els informà de l'activitat dels renaixentistes catalans i un jove de 22 anys, Francesc P. Briz, que tant hauria de comptar en aquesta etapa de la Renaixença, el 23 de setembre va començar a publicar al diari barceloní *La Corona* la seva traducció de *Mireya*, en vers, amb una interpretació castellana en prosa d'ell mateix. El 1864, la seva versió del llibre mistralenc apareixerà en format de llibre. Cal fer esment, d'altra banda, de la influència que aquesta obra mistraliana sobre dos poemes llargs catalans escrites en aquesta dècada: *La masia dels amors* (1866), de Briz, i *Amors d'En Jordi i Na Guideta* (c. 1865), de Verdaguer. S'ha de lamentar, tanmateix, que, amb l'excepció dels treballs de Aramon i Serra,[2] la recepció de la literatura occitana felibre pràcticament no hagi estat estudiada.

Els anys 60 i 70 les relacions oocitanocatalanes foren intenses, tot i que en la segona d'aquestes s'afluixaren els lligams entre les dues literatures. De tota manera, les traduccions dels provençals constitueixen un gruix important en el conjunt de versions al català d'aquest període. Mistral, és clar, és el més traduït i el llibre *Calendau* (1867), fou traspassat en prosa al català ja el 1868. També trobem força traduccions d'Aubanèl, de Romanilha, de Mathieu, de Bonaparte-Wyse, per esmentar només els més notables.

b) *Les traduccions de clàssics grecollatins*

Un dels grups d'autors traduïts per primera vegada en aquests anys són els clàssics grecollatins, una tendència que augmentarà en les dècades següents. En el període que ens ocupa he trobat una quinzena d'escriptors. Segons Eduard Valentí, no cal donar, però, "una significació especial" a aquestes traduccions, que considera que la majoria són "simples productes de l'educació tradicional eclesiàstica" (1972: 26). Sigui com vulgui, sembla evident que ara torna un nou interès pels autors antics. Si més no, per alguns, per exemple Anacreont, que, a més d'algunes versions al català és l'objecte, el

2 Es va centrar en Mistral i Aubanel, en tres treballs de finals dels anys 50 i principis dels 60, avui més accessibles (Aramon 1997: 551-704).

1878, de la tesi doctoral d'un erudit tan significatiu com Antoni Rubió i Lluch, que, a més, traduí Safo. De tota manera, cenyint-nos als traductors més prolífics i de més nivell literari, cal centrar-nos en J. Montserrat i Archs i en J. Sardà.

El metge Joan Montserrat, actiu militant del romanticisme renaixentista, sembla que arribà a traduir en prosa catalana tota la *Ilíada*, de la qual només ens n'ha pervingut, tanmateix, un fragment del cant XVIII publicat el 1875 a l'*Anuari Català*, això sí, acompanyat d'un repertori abundant de notes. Montserrat, que també traslladà al català peces d'Horaci, de Píndar i Tirteu, és qualificat per Lluís Segalà com "el Leconte de Lisle de Cataluña. A semejanza de éste, fué inspirado poeta y tradujo en prosa para conseguir mayor fidelidad" (Segalà 1916: 67). El crític Joan Sardà és, sens dubte, el més important de tots els traductors de clàssics d'aquest moment. Traduí, en prosa i en vers, un conjunt que abraça una trentena d'obres d'Horaci, una desena d'epigrames de Marcial, una peça d'Anacreont, tres de Catul que no es van publicar i que es conserven manuscrites, un fragment del cant VII de l'*Eneida* i, encara, sembla que tenia el projecte de traduir Lucreci, però que no va trobar editor. Segons el ja citat Valentí Fiol, per a Sardà –que, com és ben sabut, fou un dels teòrics del realisme-naturalisme a Catalunya– els clàssics no foren "un residu de la tradició que li hagués estat donat sense buscar-lo, com ho eren pels que havien après el llatí al Seminari, sinó que anà conscientment a ells a la recerca d'uns principis, no solament estètics sinó ètics, que li fessin de suport per a la crítica i l'estudi de les novetats literàries i espirituals del seu temps" (1972: 28).

A banda de Montserrat i de Sardà, altres traductors notables són M. Costa i Llobera, que ara fa les primeres traduccions, i el també poeta i publicista A. Masriera i Colomer. I, encara, cal citar altres noms coneguts de la literatura catalana de l'època que publiquen traduccions de clàssics, com E. Vidal i Valenciano (Anacreont), J. Roca i Roca (Eurípides), V. Almirall (Herodot, Petroni) i R. Picó i Campamar (Laberi). Aquests quatre darrers, i alguns altres de menys relleu o desconeguts que no he esmentat, no és segur que traduïssin

directament del grec o del llatí. De fet, com veurem després, podien haver-se servit del francès, com va fer Conrad Roure en la seva versió de l'*Ilíada* publicada en fulletó en el *Diari Catalá* entre 1879 i 1881.

c) Les traduccions de romàntics estrangers

Un grup important de traduccions de l'època, com no podria ser d'altra manera, són d'autors europeus de filiació romàntica, i només algun nom de la línia realista-naturalista, com ara un Zola, insinua el gran creixement que tindrà aquesta escola en la dècada dels 80. El llistat, tampoc no ofereix gaires sorpreses. Victor Hugo és, de lluny, el que compta en més versions. Va seguit de Ludwig Uhland, el gran líric alemany, de qui interessen sobretot les balades. Després, Ossian, Lamartine i Heine. Tenen escassa representació, en canvi, Schiller,[3] Herder, els Grimm, J. P. Richter,[4] Pellico o Manzoni.[5] És de notar que trobem ara les dues primeres traduccions al català de Leopardi6, de Puixkin i de Zola. De nord-americans, poca representació: un parell de peces de Longfellow, una de Franklin i, com veurem més endavant, narracions de Harte i de Poe, que, en aquests casos, són novetats remarcables. Ni el temps ni el lloc ens permeten ara de poder analitzar ni les absències que es poden trobar entre aquests noms, ni la incidència dels que sí que hi són presents. No obstant això, s'ha de recordar, ni que sigui de passada, que Heine i Bécquer són, en els anys 70, els dos grans models de la poesia intimista catalana i que Hugo (i, en part, també Lamartine), com ja vaig tractar en un altre lloc (vegeu Llanas & Pinyol: en premsa), exerceix una influència de la qual no s'escapa gairebé cap poeta de la Renaixença.

D'altra banda, és ben sabut que Manzoni fou un referent constant entre els romàntics i postromantics catalans i espanyols i que

3 Per a aquest autor, vegeu Cabré i Monné (1997-2001).

4 Sobre Richter a Catalunya, vegeu Tayadella & Friedlein (1996).

5 La recepció de Manzoni a Catalunya es pot resseguir en el llibre de Macrí (1976) i l'article de Meregalli (1977).

6 Vegeu Arqués (1986 i –un panorama resumit– 1991).

tingué entre els nostres crítics, com ara M. Milà i Fontanals i J. M. Quadrado, notables divulgadors i apologistes. Singular fortuna va tenir la traducció de *Il cinque maggio*, estudiada per O. Macrí (1976), una composició mítica (versions de J. Martí i Folguera el 1868, una paròdia de J. M. Bartrina i dues més en revistes mallorquines), que influí també en poesies com "Lo castell feudal" d'Adolf Blanc (1868) o "Lo sometent" de Jaume Collell (1871).

d) *Les traduccions d'autors d'altres literatures hispàniques*
Val la pena de referir-nos, encara que no puguem aprofundir en el tema, en el nombre significatiu de traduccions d'autors hispànics que trobem en aquests anys (i que continuarà fins ben entrat el segle XX). D'entrada, sembla que, podent-los llegir en la llengua original castellana o gallega, no s'acaba d'entendre per què es tradueixen al català escriptors hispànics. I més, tractant-se de versions que van adreçades a un públic minoritari, culte. Una altra cosa hauria estat que fossin traduccions per ser consumides per un públic popular que aleshores, no ho oblidem, comprenia poc o gens el castellà. No sabria donar una explicació satisfactòria al fenomen, que no ha estat estudiat. D'una banda, tenim les versions de Cervantes, les més abundoses, que arribaren a constituir una veritable "mania cervàntica", per dir-ho amb el sintagma que les professores Montserrat Bacardí i Imma Estany, fan servir per encapçalar un estudi sobre el tema (1999). De l'altra, hi ha autors coetanis com Bécquer, Rosalía de Castro o Ruiz Aguilera –i a partir de 1881, també Campoamor– que influïren en graus diversos en autors catalans del moment.

e) *Les traduccions en el Diari Catalá (1879-1881)*
Dins el panorama de la traducció al català que venim repassant, constitueix un cas destacat i singular el del *Diari Catalá*. La feblesa del mercat editorial en català i les dificultats de professionalització expliquen a bastament que fins a finals dels anys 70 no apareguin projectes de constituir col·leccions literàries en català.[7] Em sembla

7 Sobre aquesta qüestió, vegeu el destacat treball de Jordi Castellanos (1996).

que cal considerar la "Biblioteca del Diari Catalá", formada com a fulletó d'aquest periòdic que fundà i dirigí el polític i escriptor Valentí Almirall, com el primer intent seriós de programar una col·lecció moderna en llengua catalana que recollís traduccions de primeres figures de la literatura i el pensament universals. Aquesta "Biblioteca" tragué només tres títols entre 1879 i 1881 i s'estroncà amb la fallida del diari aquest darrer any. La tria, però, resulta ben eloqüent: la *Ilíada* –en versió de Conrad Roure–, el *Viatge d'un naturalista al rededor del mon* [sic] –traduït per Leandre Pons–, de Darwin i una antologia de narracions de Bret Harte i E. A. Poe –traduïdes per Pere Sacases–. Cal esmentar, encara, que el *Diari Catalá* va prestar atenció també a les traduccions en els seus dos dels suplements: el Literari dels Dijous, amb 25 textos de 10 autors diferents (entre els quals, com ja he assenyalat, les primeres versions catalanes de Puixkin, Leopardi i Zola), i "Modas y Labors", que inclogué també un fulletó, *Lo mirall del diable*, una obra amorosa francesa d'autor desconegut. En un altre lloc, Manuel Llanas i jo mateix (2005) ens hem ocupat amb detall de tota aquesta activitat traductogràfica.

Per concloure, tan sols recollir algunes de les idees que ja he expressat al començament. D'una banda, constatar que la traducció al català en el període estudiat (1830-1880), és molt reduïda (no arriba a les 300 composicions) i no arrenca el vol fins a la dècada dels 70. És aleshores que comença a existir una mínima infraestructura editorial (en concret publicacions periòdiques, ja que el format llibre gairebé no apareix) que en facilita l'existència. D'altra banda, tot i que la nòmina de traductors és força extensa per a una quantitat tan petita de versions, en pocs casos assoleixen uns estàndards de qualitat gaire elevats, en contrast amb el que passarà en les dècades següents. I tampoc trobem cap reflexió teòrica sobre la traducció que sigui rellevant. Amb tot i això, el cas del *Diari Catalá* suposa ja un tomb, perquè s'hi valora la incorporació d'uns noms a la cultura catalana com un enriquiment i una pas de modernització. El rigor, la traducció directa i íntegra i, en fi, tots aquells elements que avui considerem indispensables d'una bona traducció, vindran

més tard. Per això he gosat qualificar aquest període com la prehistòria de la traducció contemporània al català, que, sortosament, ha assolit uns nivells de qualitat mols remarcables. Però això ja és la història.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ARAMON I SERRA, Ramon. 1997. *Estudis de llengua i literatura*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

ARQUÉS, Rossend. 1986. *Notes sobre la recepció de Leopardi en la cultura catalana del segle XIX*. Tesi de llicenciatura (inèdita), Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona.

ARQUÉS, Rossend. 1991. "Leopardi a la literatura catalana", *L'Aiguadolç* 15 (tardor), 23-40.

ARQUÉS, Rossend. 1992. "Joan Cortada, traductor de *La fuggitiva*, de Tomasso Grossi" in Manuel Jorba, Joaquim Molas & Antònia Tayadella (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*, Barcelona, Curial, I, 423-457.

BACARDÍ, Montserrat & Imma ESTANY. 1999. "La mania cervàntica. Les traduccions del *Quixot* al català (1836-50?-1906)", *Quaderns. Revista de traducció* 3, 49-59.

CABRÉ I MONNÉ, Rosa. 1997-2001. "L'*Estudio sobre Schiller* de Josep Yxart. Notes per a la recepció de l'obra de Frederic Schiller fins al 1895", *Anuari Verdaguer* [10], 89-153.

CASTELLANOS, Jordi. 1996. "Mercat del llibre i cultura nacional (1882-1925)", *Els Marges* 56 (octubre), 5-38.

DURAN, Carola. 1998. *Índexs de "La Renaixensa". (Barcelona, 1871-1880)*, Barcelona, Barcino.

DURAN, Carola. 2001. *"La Renaixensa", primera empresa editorial catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

JURETSCHKE, Hans. 2001. *España y Europa. Estudios de crítica cultural*. Edición de Miguel Ángel Vega Cernuda, Madrid, Editorial Complutense, 3 vols.

LLANAS, Manuel & Ramon PINYOL I TORRENTS. 2004. "Les traduccions no castellanes de l'obra de Verdaguer, Oller i Guimerà fins a 1939" in Eliseu Trenc & Montserrat Roser (ed.), *Col·loqui Europeu d'Estudis Catalans. I: La recepció de la literatura catalana a Europa*, Montpeller, Centre d'études et recherches catalanes-Université Montpellier III / Association Française des Catalanistes, 69-94.

LLANAS, Manuel & Ramon PINYOL I TORRENTS. 2005. "Les traduccions en el *Diari Català* (1879-1881)", *Anuari Verdaguer* [12] (en premsa).

LLANAS, Manuel & Ramon PINYOL I TORRENTS. [en premsa]. "Les traduccions catalanes de Víctor Hugo fins a 1939: contribució al seu estudi" in *Col·loqui Alexandre Dumas-Victor Hugo*, Lleida, Pagès-Universitat de Lleida.

MACRÍ, Oreste. 1976. *Varia fortuna del Manzoni in terre iberiche*, Ravena, Longo.

MADUELL, Àlvar. 2001. *Autors editats en català a principis del segle XIX*, Teià, edició de l'autor.

MAS I VIVES, Joan. 1995. "Sobre Miquel Antoni Martí i la traducció de *La Fuggitiva*, de Tomasso Grossi", *Els Marges* 53, 71-76.

MEDINA, Jaume. 1992. "La Renaixença i els clàssics llatins" in Manuel Jorba, Joaquim Molas & Antònia Tayadella (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*, Barcelona, Curial, I, 317-333.

MEREGALLI, Franco. 1977. "Manzoni in Spagna", *Annali manzoniani* VII, 199-214.

PINYOL I TORRENTS, Ramon & Pere QUER. 2002. "Les traduccions al castellà de les obres de Verdaguer. Una aproximació", *Anuari Verdaguer* [11], 369-381.

PINYOL I TORRENTS, Ramon. 2003. "La recepció de la literatura italiana a Catalunya i Mallorca en el darrer terç del segle XIX: notícia de traduccions" in Anna M Compagna, Alfonsina De Benedetto & Núria Puigdevall (ed.), *Momenti di cultura catalana in un millennio*, Nàpols, Liguori Editore, I, 451-466.

RIBÉ, M. Carme. 1988. *Índex de "Lo Gay Saber". (Barcelona, 1868-1869, 1878-1883)*, Barcelona, Barcino.

SEGALÀ, Lluís. 1916. *El Renacimiento helénico en Cataluña. Discurso inaugural leído en la solemne apertura del curso académico de 1916 a*

1917 ante el claustro de la Universidad de Barcelona, Barcelona, Serra Hermanos.

TAYADELLA, Antònia & Roger FRIEDLEIN. 1996. "Presència de Jean Paul a la literatura catalana vuitcentista" in Axel Schöenberger & Tilbert Dídac Stegmann (ed.), *Actes del X Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Frankfurt am Main, 18-25 de setembre de 1994*, Barcelona, A. I. de Llengua i Literatura Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 243-270.

VALENTÍ I FIOL, Eduard. 1972. *Els clàssics i la literatura catalana moderna*, Barcelona, Curial.